

МИЈУШКО ШИБАЛИЋ

О НЕКИМ ПИТАЊИМА ИСТОРИОГРАФИЈЕ
ЦРНОГОРСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИХ ПЛЕМЕНА
С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПИВУ И ДРОБЊАК

Територија Црне Горе у дугом периоду турске власти с разлогом се дијели на три цјелине, а то су: Стара Црна Гора, Брда и Црногорско-херцеговачка племена — Никшићи, Бањани, Пивљани, Дробњаци и Ускоци (у даљем тексту називаћемо их — условно — херцеговачка племена). Поред заједничког у вјековном постојању, свака од ове три цјелине има и своју посебну историју.

Стара Црна Гора, захваљујући неким историјским условима и географском положају, добила је и очувала свој аутономан положај у Турском Царству скоро кроз читав XVI и XVII вијек. Херцеговачка племена су била од почетка турске власти подвргнута систему који их је политички и економски све више угрожавао. Такво стање родило је отпор који је остао трајан за све вријеме турске власти. Облици тог отпора зависно од ситуације били су различити: устанци, побуне, оружане борбе мањег обима, хајдуковање и ускоци, чување народног идентитета и кроз чување вјере и отпор исламизацији као методу потчињавања, чување традиција кроз њихово претакање у народну умјетност: пјесништво, приповиједање и друге видове умјетничког стваралаштва, при чему посебно мјесто у том комплексу заузимају гусле, као морални ослонац у очувању националне свијести.

Рано оживљавање племенске организације на територији херцеговачких племена настало је као животна потреба одбране и спасавања. Племе је друштвена и политичка заједница, која у условима туђинске власти даје и могућности пружања организованог отпора и очувања интегритета личности и заједнице. Племе

има своје војне и цивилне институције, своје обичајно право, своју војну моћ. Племе је гарант егзистенције и права јединке. У племену се гаје и развијају сазнања о припадности широј, народној заједници. Тако настаје и потреба за сарадњом међу племенима у заједничкој борби против туђинске власти, тако настају и споразумне широке акције више племена за ослобођење. Наравно, ти односи међу појединцима у роду, међу родовима у племену и међу племенима нијесу увијек и свуда на линији сарадње и без конфликта. Сукоби настају нарочито око имовинских, али и других односа. За рјешавање сукоба постоје такође устаљени начини и правила, па чак и институције. То не значи да се у одређеним ситуацијама није ишло и пред турски суд.

Херцеговачка племена настају у XV вијеку и појављују се на историјској сцени. Интересантно је напоменути да се — иако се нека од њих налазе у дубини царства, далеко од спољног свијета — у тим племенима прате догађаји који иоле дају прилике за ослободилачку борбу ширег замаха. У свим ратовима хришћанских земаља против Турске ова племена виде и своје шансе за ослобођење. Она се тада чвршће повезују, подижу на оружану борбу, повезују са сусједима од којих траже помоћ и пружају другима помоћ. Све унутрашње тешкоће турске власти та племена користе за стварање и ширење сопствене аутономије, све до потпуног отказивања признања туђинске власти.

Ускоци и хајдуци херцеговачких племена су онај трајно горући жар ослободилачке мисли и покрета који дјелује разарујуће на туђинску власт. Они представљају континуитет народне воље и спремности да се у погодном тренутку одбаце та власт. Ускоци и хајдуци тих племена су војна снага у великим ратовима Млетачке републике са Турском, какви су били кипарски, кандијски и морејски рат, а они су вођени преко четрдесет година. Све те године су биле и године надања херцеговачких племена на ослобођење. Људи тих племена нијесу чекали да им Млечани донесу слободу, него су и сами ратовали. Бајо Пивљанин, Илија Томић и многи други ускоци са својим четама махом састава из херцеговачких племена често су представљали главну снагу на великом дијелу фронта борби Млечана са Турцима. У каснијим периодима кроз читав XVIII и XIX вијек непрекидна је борбена активност у херцеговачким племенима, нарочито у вријеме I и II српског устанка, па све до великих херцеговачких устанака и ратова Црне Горе у посљедњој четвртини XIX и на почетку XX вијека.

У свим крупним политичким акцијама и договорима око уставничке борбе судјелују представници херцеговачких племена. Они се и самоиницијативно повезују на међународном плану, траже помоћ како од западних хришћанских држава тако, у каснијем периоду, од православне Русије, кад се она појављује са својим интересима на Балкану.

Турска држава у сузбијању ослободилачких тежњи и свих видова борбе народа примјењивала је све облике терора над становништвом херцеговачких племена: физичко уништавање путем масовног убијања, одвођење робља, расељавање, спаљивање све имовине, звјерска мучења дужних и недужних. Паралелно с насиљем ишла су и друга средства: исламизација, поткупљивање у разним видовима и слично. Коначно, сва та средства су се показала недовољна да утасе жар слободе, који се увијек изнова разбуктавао у ватру и пожар, кад год се указала повољна прилика.

Један од чинилаца отпорности херцеговачких племена, издржљивости и трајности њиховог отпора, био је свакако и у карактеру привреде тог становништва и карактеру земљишта на коме је оно живјело. Становништво Старе Црне Горе живјело је на сиромашном, углавном кршевитом земљишту. Херцеговачка племена су на земљишту врло погодном за богату сточарску производњу. Сточар је, путем тржишта, лакше долазио до потребних му средстава, а пружала му се могућност егзистенције и од самих сопствених сточарских производа. Уз то, сточарство је грана привреде која је најтеже подложна уништењу, а најбрже се обнавља. Разлике у привређивању и привредним условима, који се пружају за егзистенцију становништва, условљавају и неке битне разлике у односима међу појединцима, родовима и племенима у Старој Црној Гори (па и Брдима) и херцеговачким племенима. Усљед сиромаштва и природних услова далеко су чешћи међуплеменски сукоби у Старој Црној Гори, него међу херцеговачким племенима, а тим самим су и слободније снаге у борби против Турака. Економски јаче становништво лакше је подносило притиске за исламизацију. Мање је било подложно подмићивању, као и опасности да пред страшном пријетњом смрти од глади дође на турски казан. Из херцеговачких племена много је мање четовања из нужде (економске), него са територије Старе Црне Горе, гдје је то представљало један од извора прихода да би се преживјело. Ево како су стари Требјешани описали оновремени Дробњак: „... они (Требјешани) су 1792. године предигли из Доње у Горњу Морачу на границу Дробњачке земље која рани љебом готово сву Ерцеговину, а Рисан снабдијева угојеним говедима и другом дебелом стоком, сушено месо, коже и лој саставља богати предмет трговине Рисна с Млеткама, Тријестом и другим мјестима Италије“.¹

Борба херцеговачких племена олакшавала је ситуацију Старој Црној Гори у очувању аутономије кроз XVI и XVII вијек, јер је Турско Царство водило рачуна о миру на границама према Млетачкој републици и другим хришћанским силама на западу, па је толерантан став према аутономији Старе Црне Горе било и за Царство боље рјешење од непријатељстава која би се отворила на тој граници не само према страниј држави него и са сопственим поданицима.

I

Чак и површан преглед досадашње историјске обраде херцеговачких племена даје незадовољавајућу слику. У ранијем периоду скоро да нема историјских дјела која би се посебно бавила историјом херцеговачких племена. У међуратном периоду мало је научних радова са тог подручја. Неколико писаца, по правилу етнографа Цвијићеве школе, који су се бавили дјелимично и историјом ових племена — Шобајић о Никшићима, Светозар Томић о Дробњацима, Пивљанима и Бањанима, Андрија Лубурић о Дробњацима и Бањанима — није могло ни приближно осветлити историју херцеговачких племена. Недовољна истраженост извора није ни пружала могућности већег ангажовања аутора у овој материји. У послјератном периоду недовољно је учињено у истраживању изворне грађе за историју херцеговачких племена, па је и зато, поред других разлога, такође изостала посебна и темељна научна обрада богате историје овог великог дијела Црне Горе. У обогаћивању откривања изворне грађе у послјератном периоду нешто значајнији је допринос Бранислава Ђурђева и Глигора Станојевића.

Једна од не малих сметњи темељитој научној обради овог подручја чини се да је у самом приступу историчара. Има се утисак да су наши историчари и сувише везани за политичке центре збивања. Тако остаје у сјенци оно што се десило а није испланирано са Цетиња или из Београда. Ако се пође другим путем чини се као да ће нешто изгубити од свог престижа заиста величанствена историја Старе Црне Горе и њени исто тако велики владике и господари који су стајали на челу те борбе. Напротив, потпуном обрадом историје не само Старе Црне Горе (што је у већој мери већ и учињено) него и Брда и херцеговачких племена, историја Црне Горе ће још више саопштити истину о ненадмашној вјековној борби Црне Горе за слободу — у виду легенде тако распрострањеној и у нас и у свијету, чиме се с правом поносимо.

Покушају да на неколико примјера изнесем овоја запажања о прећуткивању, начину третирања, запостављању истраживања извора за неке историјске догађаје, који се односе на херцеговачка племена и посебно на Пиву и Дробњак.

1) *Грданов устанак 1597. године.* — Формиран је ваљда највећи покрет у то вријеме за ослобођење под вођством никшићког војводе Грдана, коме је приступио и патријарх Јован. Тај покрет траје петнаест и више година. Он води отворене борбе с Турцима. По једном податку, „... Бише се Дробњаци, Никшићи и Пивљани с Дервиш бегом на Гацку“². Према Владимиру Ђоровићу, тада су се водиле велике борбе у Пиви. Покрет се повезује с Аустријом, Шпанијом, папом Климентом VIII, са Напуљем, Савојом, Мантовом, од којих путем писама и депутација тражи помоћ. Одржавају се зборови главара у Косијереву и Морачи, на којима се договара о борби за ослобођење и упућују апели стра-

ним владама за помоћ. Са таквог збора у Морачи 1608. године, коме су присуствовали војвода Грдан и патријарх Јован, упућена је папи молба за помоћ са 32 потписа главара.

Тешко је претпоставити да је уском обиму сазнања узрок оскудност извора о овако великом, разуђеном и дуготрајном ослободилачком покрету, са чијим је постојањем и активностима било упознато не само Турско Царство него и толике владе западних хришћанских држава, које су опет и због сопствених интереса будно пратиле шта се дешава на Балкану и Турској империји. Прије би се могло рећи да је оскудност података показатељ недовољне истражености историјских извора. Посебно зачуђује што у нашој историографији нема турских извора о овом догађају. У најмању руку је чудно што се нико од историчара није потрудио да провјери тврдњу Владимира Ђоровића да су се тада водиле борбе у Пиви.

2) *Погибија Хусрев-бега у Дробњаку 1541. године.* — „У првој половини XVI вијека долази у Босни до наглог ширења турске власти, која се углавном подудара са санџакбеговањем познатог турског намјесника у босанском санџаку Хусрев бега“.³ Гази Хусрев бег је потомак старе турске великашке породице, по мајци унук султана Бајазита II. Као царски великодостојник учествовао је са султаном Сулејманом у бици на Мохачу, гдје је са својом босанском војском знатно допринио побједи. Године 1527. освојио је тврди град Јајце, а потом и Клис. Извојевао је побједу код Осијека и Трогира. „Након свега Хусрев бег је погинуо гушећи побуну у Дробњаку 1541. године“⁴.

Вјероватно је да овај царски намјесник није ишао за малу ствар у херцеговачка и црногорска брда. Сигурно је имао доста војске и војсковођа које је могао послати гдје је требало. Чињеница да сам предводи војску на непокорна племена говори о величини задатка и снази отпора. Тешко је претпоставити да се већим истраживачким напором не би нашло више изворних података о ситуацији у којој је тај великаш морао изгубити главу. Мало је таквих великодостојника Турског Царства погинуло за сва та четири вијека и више у нашим земљама у свим борбама које су против њих вођене. — А ето, овај догађај није нашао мјеста ни у „Историји Црне Горе“ (књ. III, том I), у којој се иначе врло опширно обрађује овај период.

Године 1703. у Дробњаку је погинуо Реџеп паша Шеић, градитељ никшићке тврђаве, „познати војсковођа у ратовима крајем XVII вијека“.⁵ Исте 1703, кад је у Косорићима погинуо Реџеп паша, на Мокром у Дробњаку је погинуо паша Хајдук-Хоџа.

3) *Ускоци и хајдуци.* — Притисци турске власти на херцеговачка племена су били трајни, у циљу сламања сваког отпора и потпуног поробљавања. Племе Никшићи, односно Требјешани и друга херцеговачка племена у непосредној близини града Оногоста, били су у посебно тешкој ситуацији, а нарочито од времена

обнављања Никшића, раскрснице војних и трговачких путева и стратешки важне тврђаве за држање у покорности шире области непокорног становништва. Требјешани су се дуго и крваво борили за опстанак и слободу на свом огњишту, сами и у ослонцу на сусједе и стране силе, кад су оне биле у сукобу с Турском, те су им једино тада и постајале ослонац (Млетачка Република, Аустрија и Русија). Крајњи резултат свих тих борби био је уништење племена Требјешана, њихово расељавање од дробњачких Ускока и Приморја до Русије. Турци су изградили Никшићку тврђаву и у њој успоставили јак гарнизон. У тврђави и око ње створили су муслиманску варош, запосјели ближу околину својим, односно исламизираним становништвом.

Самим тим се погоршала ситуација и на ширем подручју херцеговачких племена. Сви облици притисака и терора су систематски коришћени. Дио народа пред тим притисцима је бјежао, склањајући се на друге територије, ван или унутар Турског Царства. Турске власти су нека подручја присилно расељавали, да би на тај начин ликвидирали отпор. Некад су прибјегавали и најсуровијим мјерама физичког уништавања становништва. Одводили су у ропство, затирали материјалне могућности опстанка спаљивањем села и љетине. Дробњаци су куће покривали каменим плочама, иако су живјели у шумовитом подручју, како би послѣје оваке паљевине лакше обнављали домове.⁶ Пљачка покретне имовине, нарочито стоке, била је стална. Насилна исламизација, убијање и одвођење виђених људи у циљу обезглављивања становништва такође су стално коришћени у борби државних власти са непокорним народом. Дивљачка мучења, често неупоредиво тежа од казне смрти, у циљу масовног застрашивања су такође масовно практикована. Године 1662. херцеговачки санџак бег позвао је у Колашин 57 кнежева из Никшића, Пиве, Дробњака и Мораче, па их је све погубио по наређењу великог везира. „Неки су живи одрани, па набијени на колац, неким је дао усјећи нос и руке, а неке је дао распорити, тјерајући их да носе у рукама своју утробу док нијесу издахнули, а то све што су били откривени да су били у споразуму с хајдучким млетачким војницима“⁷. Године 1663. Турци су из Никшића и осталих племена одвели у ропство 100 кнежева да обезглаве народ.

Поред насиља, Турци су користили и многе друге начине подјармљивања немирног становништва. Кад им је то требало и попуштали су, смањивали обавезе, пристајали и на симболична давања — само толико да се призна њихова власт. За то су користили и подмићивања виђених људи, давање привилегија, а нарочито опробано средство била је исламизација становништва.

Један од трајних видова борбе против поробљавања и у херцеговачким племенима биле су хајдучке и ускочке борбе. То показују и подаци о претежно херцеговачком саставу пераштанских, односно бокелских ускока, и њиховом дјеловању са мле-

гачке територије, као и дуготрајно постојање слободне територије дробњачких Ускока, која је обухватала и село Љевишта у Горњој Морачи. Трајно је постојао и хајдучки отпор на територији херцеговачких племена и са њихове територије — са дејством и до врло удаљених предјела Санџака, Босне и Херцеговине и Србије. Пошто немам намјеру, а ни простора да опширније пишем о тим видовима борбе, могу само да укажем на по нешто што се може наћи у неким дјелима наше историографије о тим лучоношама слободе у дубинама вјековног мрака, који крше туђинску власт и доприносе њеној пропасти, чувају наду и вјеру народа у коначно избављење из туђинског јарма и кажњавају насилнике и издајнике (за шта се хајдуцима и ускоцима њихов народ одужује најљепшом легендом и пјесмом, чија је умјетничка вриједност ушла и у ризницу свјетске културе). Нијесам за идеализацију ничег, па ни ускочке и хајдучке борбе, али ни за оваква историјска тумачења:

1) у „Историји народа Југославије“ (књ. II, том I, Загреб 1959, стр. 504) каже се за једну велику хајдучку акцију: „успјели су да под вођством харамбаше Новака Дебелака — Старине Новака провале у унутрашњост Србије и у Бугарску. Једна бројна skupина упала је у Софију и опљачкала је“;

2) на страни 812 истог дјела стоји: „Хајдучки одреди су 1684. године провалили у западни дио Босанског пашалука, опљачкали Гламоч, Грацац и околину Книна“. При том се помињу Стојан Јанковић и Бајо Пивљанин;

3) на страни 557 и 558 говори се о ситуацији након ослобођења Клиса: „Пребјегли Власи вођени Петром Смиљанићем провалили у Лик у опљачкали је. Вук Мандушић је са својим одредима напао чаџ Кључ у Западној Босни“. У даљем тексту се изједначаје пљачкање турских пандура и наших ускока као главни мотив њиховог ратовања;

4) на страни 773 стоји: „Један од главних циљева готово свих турских напада на Црну Гору и Херцеговину од XVI до XIX вијека био је: спријечити пљачкашке походе црногорских и херцеговачких чета у сусједне турске области“.

Оваквих и сличних тврђења има и по другим књигама наше историографије, гдје се ускочка и хајдучка активност везује за пљачку као мотив борбе против Турака. Не могу се отети утиску да се на тај начин преузима мишљење оних против којих је та активност била уперена. Треба се запитати — како материјално може егзистирати један ослободилачки покрет, ако не отима од непријатеља. У већини историјских дјела која говоре о овом питању каже се да су ускоци и хајдуци пљачкали и хришћане, а заборавља се да су Турци и те како упрезали и хришћане у борбу против ускока и хајдука, служећи се свим средствима власти. Најзад, зар у таквој карактеризацији ускока и хајдука нема неке сличности са тим што су партизане у НО рату окупатори звали

рибелима и бандитима, а њихови сарадници усташе и четници још и горим именима.

4) *Устанак у Дробњаку 1805. године.* — Овај крупни догађај у историји није нашао одговарајуће мјесто. Ахмед Аличић у свом раду „Устанак у Дробњацима 1805. године“⁸ пише: „О овом устанку врло се мало писало у нашој литератури. Објављено је, у ствари, неколико докумената из Архива Црне Горе у Цетињу, али више успут него с нарочитом намером да се прикаже овај устанак. Објављено је такође неколико турских докумената који се односе на ово питање, заједно са грађом што се односи на српски устанак, а коју је из Сарајевских сицила објавио Сејифудин Кемура“.

Из Кемуриног рада⁹ — гдје су објављене царске и портине наредбе (бујурлдије), као и наредбе босанског валије Сеид Мустафе паше — видљиво је колики су значај придавали највиши органи Царства дробњачком устанку 1805. године.

У првој наредби 23 (цемал евела) марта 1805. г. босански валија пише да су Дробњаци „... посва устали на устанак“¹⁰. Таслица (Пљевља) је тражила помоћ и валија наређује сарајевском мутеселиму Хаџи Ахмет-бегу (Палошу) да тамо одмах одведе неколико стотина људи у помоћ.

У наредби од 20 (реџеба) јула валија је Сулејман-паши Скопљаку упутио на Дробњак „... да тамо угуши рају и њезине немире и да успостави ред и мир“¹¹.

Даље, у једном документу стоји: „... пошто му приспије високи ферман да уздигнуту рају доведе у ред и њихов устанак и њихове немире приведе крају, поменути босански валија Мустафа паша разасла бујурлдије по вилајету којим позива прваке на здоговор“. У том писму (бујурлдији) стоји, између осталог, и ово: „Стигао ми је царски ферман у коме ми се наређује „да доведем и дотјерам у ред, као одметнуту рају око Мораче и Дробњака“, и даље: „Боже учувај ако поменуто зло пређе на друга мјеста, и штета буде, како ће те и овог и оног свијета одговарати, добро се смислите“. Ова заповијест је написана 7 (шабана) августа 1805. г.¹²

У једној од следећих валијиних наредби часницима управне области од 23 (шевала) октобра 1805. г. у вези са гушењем устанка у Дробњаку између осталог пише: „Примите на знање да сам у кратком времену примио неколко превишњих царских заповједи, ради уредбе великих и мучних ствари“¹³.

У писму валијиног ђехаје писаном 25 (шевала) октобра 1805. г. између осталог стоји: „Сад је приспијела царска заповијед да се та раја око Мораче доведе у ред и мир, те због тога би потребито додати из цијелога ајалета људе ради договора“¹⁴.

Из цитираних наредби са највиших мјеста у Царству видљиво је колики је значај за Турску државу имао дробњачки устанак 1805. г. Устанак у Београдском пашалуку 1804. г. већ је био показао изванредне резултате ослобођењем скоро цијеле територи-

је пашалука. На Порти је схваћено да се устанак неће ограничити само на борбу противу дахија и других одметника од царске власти, него да ће се наставити против сваке турске власти за потпуно ослобођење. Порта је вјероватно била добро обавијештена, или је прозрела намјере устаника. Устаничка скупштина у Остружници (Пећанима) 29. априла 1805. г. закључила је да се што прије ослободи цио Београдски пашалук, како би се устаничке снаге могле супротставити царској војсци, која ће их напасти долином Мораве и од Босне. Турска је истовремено схватила и опасност од ширења устаничког пожара ван граница Београдског пашалука. Устаничко вођство је рачунало с тим као стратегијским циљем од почетка устанка. Вјероватно је било и обавијештено о припремама које је спроводио владика црногорски Петар I заједно са Пивским архимандритом Арсенијем Гаговићем и митрополитом сремско-карловачким Стратимировићем. Још 1803. г. Гаговић је руском цару изнио план о стварању једне словенске државе на Балкану. Јануара 1804. г. владика Петар I пише архинамдриту манастира Дечани: „... ове године имамо намјереније ми Црногорци и са Београдске стране Срби оћемо скочити на оружје против Турака“. Владика Петар I у писму руском цару од 16. августа 1804. г. пише да „... задржава народ једино из разлога што постоји између царства (руског) и Порте савез“. Међутим, за Русију је постао најпречи циљ спречавање Наполеоновог продора на Балкан. Руски генерал Марко Ивелић, послат у Боку као царски повјереник, вршио је систематски притисак не само на владика Петра I него и на херцеговачка племена — да живе у миру с Турцима. Шеснаестог децембра 1804. г. Ивелић пише Гаговићу: „Тога ради и Вас савјетујем да будете вашим заповједникам Туркам покорни и послушни“¹⁵. Владика Петар I — под притиском Русије, због ангажовања у Боки, као и због опасности по Црну Гору — такође се оглушавао о све молбе херцеговачких племена да потпомогне устанак против Турака. Писма су му писали представници Дробњака, Никшића и Мораче. Он је њима одговарао савјетима да остану мирни и послушни према својим господарима Турцима. Ивелићу и владици Петру I је то у великој мјери пошло за руком, изузимајући Дробњаке који су кренули на устанак уз мању помоћ неких других околних племена.

Према „необјављеним документима о овом (дробњачком) устанку, која се чувају у Архиву Предсједништва Турске владе у Истамбулу у збирци *Hattı humayna*“, а која је користио Ахмед Аличић у напријед поменутом раду, наводи се овакав слијед догађаја:

— марта 1805. г. послат је у Дробњак за убирање дажбина Селим бег Хаџибеговић. Дробњаци га напали. Борба се водила у селу Петњици. Селим-бега спасила интервенција никшићких Турака;

— 12. јула 1805. г. Дробњаци су прешли Тару са хиљаду устаника. Водили борбе у околини Пљеваља;

— крајем августа Дробњаци су опет прешли Тару;

— босанском валији долазе упозорења из Пљеваља и Фоче о опасности у којој се налазе ти градови;

— Сулејман паша Скопљак (клишки санџак бег, најистакнутији и најуваженији босански првак, сераскер, замјеник везира, као побједник 1813. г. ушао у Београд — Ј. Тошковић, „Однос између Босне и Србије“) по везировој заповјести је кренуо 25. октобра 1805. г. да угуши устанак у Дробњаку са три хиљаде, с тим што из локалних снага из Пљеваља и других околних мјеста може узети још двије хиљаде људи из источне Босне. Након борби вођених у Кулићима и Пирном долу у Пиви од 22. до 25. новембра Скопљак је запосјео Дробњак, средином децембра, и тамо остао до краја јануара 1806. г.

Баш у ово вријеме српски устаници су се сукобили први пут са султановом војском и извојевали велике побједе:

— у јулу 1805. г. повели су успјешну борбу за Ужице;

— на Иванковцу је 18. августа 1805. г. Карађорђе разбио Хафиз-пашину војску од петнаест хиљада људи;

— 25. октобра устаници су ослободили Смедерево;

— изградили утврђење Делиград, које ће им бити од изузетне користи у наредним борбама против турске војске.

Када се временски упореде догађаји великих побједа устаника у Србији са догађајима на херцеговачком простору, посебно у Дробњаку, може се јасно видјети од коликог је значаја за српске устанике био устанак у Дробњаку.

Турска војска, под командом Сулејман-паше Скопљака, једног од најспособнијих команданата, која се ангажује за гушење устанка у Дробњаку једва ако је упола мања од оне султанове под Хафиз-пашом на Иванковцу. Због тога је и разумљиво — када је дошло до офанзиве турских трупа на Србију средином 1806. г. — зашто Карађорђе са Српским народним савјетом тражи помоћ од владике Петра I писмом из Смедерева од 29. маја 1806. г. Из тога писма видљиво је и од кога и на који начин се очекује помоћ: „Разгласите сије вашим у Далмацији и Ерцеговини љубезнијим и пређе свега подајте довољну силу храброчувеному витезу Шибалији да, к сједињењу снама теглећи, учини скоро једну јаку и силну диверзију...“¹⁶

Што се тиче херцеговачких племена, она ће и даље и под врло тешким околностима наставити устаничку борбу против Турака у многим видовима. Српски устаници током цијелог првог устанка све до 1813. г. неће изгубити наду, нити прекинути сарадњу с устаницима херцеговачких племена.

Андрија Лубурић у књизи „Дробњаци“ (ст. 33) каже: „О Топину дне 1806. г. војвода Шујо (Караџић) и поп Митар Головић—Абазовић с 33 Дробњака пређу преко Санџака у Србију и оду Карађорђу. У исто доба тамо дође и четрдесет Морачана. Они се

саставе и учествовали су у освајању Београда“. И даље, на истој страници: „Те године Јован и Гаврило Шибалије, Симо Терић и друге харамбаше накупе три стотине ускока и хајдука и пошто с њима прокрстаре по Санџаку и Босни оду Карађорђу у Тополу, а одатле под Београд, гдје су учествовали у његовом освајању“.

Никшићи и Жупљани су се такође поткрај 1806. г. с оружјем дигли против Турака и затворили град Никшић. Након ступања Русије у рат с Турском, Руси су позвали Црногорце и Херцеговце такође у рат. Борбе у Херцеговини су добиле већи замах уз учешће владике Петра I и одреда руске војске. Веће борбе су се водиле нарочито у нападима на Никшић, Клобук и Требиње. Ратовања с Турцима у облику четовања нијесу престајала у црногорско-херцеговачким племенима ни након примирја између српских устаника и Порте.

Године 1809. долази до оживљавања устаничких борби у Србији и приближавања рјешењу великог стратегијског задатка српских устаника продором на југозапад у циљу спајања са Црном Гором и херцеговачким устаницима. За Турско Царство су од изузетне важности били простор и комуникације између Румелије и Босне преко Новог Пазара за Вишеград. Због изузетне важности овог простора турска команда је након угушења масовног устанка у Дробњаку у фебруару 1806. г. Сулејман-паши Скопљаку са његовим трупама дала у задатак да чувају простор између Вишеграда и Сјенице. Снажно објезбјеђивање овог простора јако је отежавало везе између српских и херцеговачких устаника.

Карађорђево писмо војводи Гаврилу Шибалији од 30. марта 1809. г. упућено из Београда¹⁷ за ово је вријеме карактеристично из више разлога. Прво, Карађорђе одаје велико признање борби за слободу која је кроз историју вођена на широком простору Црне Горе и Херцеговине: „Славни витеже и храбри сине отечества свога познатое мене дае и јоште од првога племена твога велика храброст проиходила и бранила своје отечество и нисте се дали погазити под гњев Турски...“ Осврћући се затим на текуће догађаје, Карађорђе такође одаје велико признање херцеговачким племенима: „...во време војне наше ви сте храброст вашу учинили и ваше име прославили и к мени сте у Тополу дошли и онда смо се свашто разговарали како ће мо Турке побјеђивати, што сте могли и Ви и ми пакости Турком учинили смо...“ У овом писму Карађорђе најзад оцијењује ситуацију као врло повољну, јер је Русија обновила непријатељства с Турском, а годину и по примирја устаници су искористили да се припреме за наредне борбе с Турцима, па обавјештава и позива: „...првог априла овога года оћемо сасви страна ударити на Турке и сада оно време дошло коесмосе онда разговарали онда ние време било а данас е дошло...“

У књизи Ђока Пејовића „Црна Гора у доба Петра I и Петра II“, једној од најпотпунијих студија, доста мјеста је дато пр-

вом српском устанку од 1804. до 1813. г., односно учешћу и сарадњи у тим догађајима Црне Горе. У књизи ипак нема устанка у Дробњаку. На стр. 405. говори се о „доста широко развијеној побуни“ у Дробњаку и Морачи, што је битно различито од устанка. У вези с истим догађајем у књизи је дата потпуно крива интерпретација читавог тока збивања. Између осталог каже се: „И Дробњацима је Петар I предлагао да још не нападају на Турке, али је због покрета на њих 1805. г. ово племе тешко поражено. Турска војска од Скадра и Херцеговине приморала их је да од Брђана и Црногораца траже помоћ у муницији и за један дио склониште у Морачи“ (стр. 143). У најмању руку као да је Дробњаке турска војска напала без разлога. Не води се рачуна о историјским изворима, који јасно говоре о припремама устанка током цијеле 1804. г., и отпочињању оружане борбе нападом прво на скупљача дажбина а затим преласком са своје слободне територије на другу територију, чиме се угрожавају градови сусједних области: Пљевља, Фоча и Никшић, што узнемирава турске државне власти почев од кадилука преко дивана босанског валије до Порте и самог султана, те се пишу бујурдлије и фермани са забринутостију и строгим наредбама.

У књизи је остала као узгредна и једна констатација која је врло битна за историју, а то је: „Као један од важнијих узрока што нијесу успјели да српске устанике доведу у покорност, Турци су наводили немире Црногораца, баш у вријеме похода турских снага из Херцеговине и Албаније на Србију“ (стр. 408). За потврду ове констатације могу послужити многи историјски догађаји. Навешћу само један: босански валија био је извршио мобилизацију војске да иде на српске устанике у помоћ Ужицу 1805. г., па је ту војску морао окренути на устанике у Херцеговини.

Књига „Црна Гора у доба Петра I и Петра II“ у цјелини потврђује нашу тезу о прилазу историјским збивањима неких наших историчара са становишта да је важно за историју само оно што долази од владике са Цетиња, било да се ради о људима или догађајима. Многим стварима мањег значаја придаје се већа важност, истражују се, анализирају, док се крупнији догађаји заповставају. Таквим прилазом писац је понекад дозволио и да га заведе неки непровјерени податак. У књизи се на страни 23. каже: „С јесени те године (1808) ипак је требало задржавати Морачане и Ускоке да не нападају на Дробњаке“.

Језгро Ускока чине Требјешани расељени под притиском Турака. Када те Требјешане прихватају Брђани или Црногорци онда је то братско гостопримство, а када их прихватају Дробњаци на својој земљи (села: Струт, Сировац, Малинско) онда они постају некакви насилници над Дробњацима. Међутим, у стварности је то сасвим другачије. Један дио Ускока чине сами Дробњаци. На примјер: породица Церовић, једна од најбројнијих, најстаријих и у историји најприсутнијих дробњачких породица је у Ускоцима. У књизи Ускоци су „у извјесном смислу“ херцеговачко племе. За-

што у „извјесном смислу“, када се зна да су то Требјешани, Дробњаџи и други Ускоци махом Херцеговци.

Новица Ракочевић у свом раду „Одјек I српског устанка у Морачи и неким сусједним племенима“¹⁸ такође не даје устанку у Дробњаку историјско мјесто које му припада. Чак каже на стр. 505: „А без помоћи владике Петра и његових Црногораца поменути племена нијесу смјела загазити у борбу“. Поменути племена су: Никшић, Морачани, Пивљани и Дробњаџи. Дакле, као да устанка у Дробњаку није ни било. Након такве констатације Ракочевић доста детаљно износи историјске чињенице о устанку у Дробњаку, да би на страни 508 утврдио: „Устанак у Дробњаку, поред све жеље устаника, остао је готово искључиво локалног карактера, па није постигао циљ коме је тежио“. Као да се самим тим искључује значај устанка. Из претходних података видљиво је да је тај устанак заиста имао шири значај, не само по времену у коме је ангажовао знатне турске снаге, скоро цијелу годину дана, него и по настављању устаничке борбе. Турци су из године у годину и даље морали ангажовати знатне снаге за смиривање устаничких покрета, и не само у Дробњаку него и око Никшића, у Жупи, у Пиви — све до коначног ослобођења.

У раду Ракочевића карактеристично је и занемаривање извјесних личности да се и не помену као актери устаничке активности у времену и на простору који обрађује. Тешко би се могло претпоставити да је о тим личностима и њиховој улози необавијештен, пошто су незаобилазне по изворима и литератури на основу које је писао свој рад. Још је чудније да је то могло тако проћи у редакцији Српске академије наука. Те личности су, на примјер, архимандрит Пивског Манастира Арсеније Гаговић и војвода (како га Карађорђе ословљава) Гаврило Шибалија.

Арсеније Гаговић је још 1803. г. доспио до руског цара Александра I с молбом да подржи устанак против Турске и стварање једне велике државе Јужних Словена на Балкану, што је свакако пионирска улога у оба смјера. Упитан за пуномоћија у таквој мисији, одговорио је да их није могао донијети путем којим је ишао до Петрограда, али да ће молбе бити достављене преко Фонтона, руског конзула у Дубровнику, од „свих значајнијих људи из Херцеговине и Србије“. Ове ријечи потврђују улогу једног од најпованијих организатора устаничке борбе на широком плану. То није било непознато српском устаничком руководству, па му зато Карађорђе са још неколико најугледнијих српских вођа и пише 27. августа 1804. г. из логора под Београдом. Током устанка Арсеније Гаговић је своју дјелатност подредио ставу владике Петра I. Тај велики прегалац у борби за ослобођење испод турског јарма доспијева 1811. и 1812. г. до Карађорђа и до врховне команде руске војске у Букурешту, и најзад до Петрограда, увијек на реализацији велике ослободилачке идеје, док најзад на тим путевима није и главу изгубио незнано када и гдје.

Карактеришући личност Арсенија Гаговића, Обрен Благојевић у својој књизи „Пива“ (стр. 155) цитира Стевана Димитријевића, који за Гаговића каже: „Једна од најважнијих и најистакнутијих личности у нашем народу краја XVIII и прве четвртине XIX века“.

За Гаврила Шибалију, поред оног што сам већ навео у овом тексту за 1806. и 1809. годину навешћу још неколико докумената и нећу их коментарисати због ограничености простора и још неких разлога, а мислим да ту коментари нијесу потребни, нити бољи свјedoци, да би се дошло до закључка о његовим устанничким активностима и улози коју је имао.

Карађорђе пише владици Петру I, 25. јула 1810. г.: „Ако бот даде каквим начином, те се ми узможемо тамо кренути да се сајединимо онда ће наша срећа бити; ако ли се не узможемо сајединити, а ми ћемо око јесени Вама и Шибалији писмо послати, те ће се спремити ко ће отуда овамо, а ми ћемо одовуда тајно с војском осигурати и до Лима доћи, те их прихватити. А сада се не може, јер су Турци у логорима свуда по граници, а ми смо су нашу силу употребили против Ниша“.

У књизи „Петар I и његово доба“ (стр. 187) Душан Вуксан пише да је 1812. Гаврило са девет представника Херцеговине — Илија Ђедовић од Мораче, Антоније Котлица од Колашина, Матија Јушковић од Никшића, Никола X. од Мостара, Саво Кулић од Пиве, Јакша Гачанин од Гацка, Милић Н. од Пљеваља, Стеван Поповић од Невесиња и Милисав Пар — пошао у Букурешт, у Главну команду руских трупа, да потраже помоћ у борби против Турака¹⁹.

Да је Гаврило био у Букурешту види се из писма команданта руских трупа Чичагова Ивелићу од 16. јула 1812. г.:

„... Главног депутата војводу Гаврила Шибалију који је дошао из Херцеговине узмите са собом и отпратите њега и друге херцеговачке депутате задовољивши их на пристојан начин. П. Чичагов“²⁰.

У књизи „Историјски значај српске револуције 1804. г.“ (издање САНУ 1983. г.), у чланку Миомира Дашића (стр. 504), наводи се следеће:

„Тако када се Карађорђе посљедњи пут обраћа Петру I (писмо од 28. јуна 1813. г.) озбиљно држи до помоћи Црногораца који с Брђанима могу да заплаше мале Арнауте да не би могла сва Албанија на нас поћи и да би ми могли наше дело лакше окончати. С истом молбом Карађорђе се обраћа у драматичној ситуацији и Гаврилу Шибалији молећи га да заплаши Колашинце да не иду на Србију“.

У књизи Андрије Лубурића „Дробњаци“ (стр. 177, издање 1930. г.) стоји: „Кад се Карађорђе спремао да поново подигне Србију против Турака позове Гаврила да му иде у Србију са што

више људи. Гаврило скупи нешто људи и похита преко Санџака, гдје га у путу срете глас о погибији Карађорђевој те се врати натраг“.

5) *Бој у Шаранцима 1862. године.* — Не би се могло рећи да су неки догађаји и из касније дробњачке (географски појам) историје у нашој историографији боље прошли. Примјер за то би могла бити битка у Шаранцима 1862. г. Бранко Павићевић у својој књизи „Црна Гора у рату 1862“ — која је вјероватно и најпотпунија студија о рату Црне Горе с Турском 1862. г. — приказао је бој у Шаранцима као самоиницијативу муслимана из Пљеваља, да искористе одсутност главних снага одбране Шаранаца, Језера и Дробњака. Новица Церовић и Јоксим Кнежевић са тим снагама отишли су да бране Цетиње, које је било угрожено Омер-пашиним нападом. Наводно то је навело Турке да пођу и опљачкају, попале и казне непослушне. То је речено у тексту, иако се у фусноти каже да писац поклања вјеру тврдњи Вула Кнежевића — изнесеној у књизи „Племе Шаранци“ — да је тај покрет извршен по наредби главнокомандујућег Омер-паше Латаса.

На страни 356 књиге Павићевић каже: „Чим се о том у Пљевљима сазнало (одласку Церовића к Цетињу) сакупљен је један одред од хиљаду башибозука под командом пљеваљског кајмакама Ибрахим-бега Алајбеговића. Са Ибрахим-бегом се налазило још неколико чета регуларне војске. Турски одред је 6/18. августа прешао на лијеву обалу Таре, са намјером да похара Шаранце, Језера и Дробњаке и да у Дробњацима запали и сруши кућу Новице Церовића“.

Павићевић је, изгледа, поклонио пуну вјеру подацима о овој бици руског конзула у Дубровнику Петковића, који је крајем августа исте године поднио два извјештаја свом министарству иностраних послова.

Обрен Благојевић је у књизи „Пива“ (издање САНУ, 1971) на стр. 194 дошао до других закључака:

„Турци су са јаким снагама од око 13.000 људи у августу продрли преко Таре и напали Шаранце, али их је ту у боју на Руданцима страховито разбио један мањи језеро-шарански одред, под командом Живка Шибалије и Мића Глушчевића, тако да је било чак око 3.000 мртвих Турака“.

Из Павићевићевог текста произлази: прво, да је то сасвим спорадична борба; друго, да се ради о релативно малим снагама; треће, да је сврха покрета пљачка и кажњавање; четврто, да будући да су учествовале мање снаге, ни губици не могу бити тако велики.

У раду Вукомана Џаковића²¹ „Бој у Шаранцима 1862“ наводе се извори по којима би цитирани налаз Обрена Благојевића био ближи историјској истини. То се види из:

— извјештаја Вука Поповића из Рисна Вуку Караџићу од 25. децембра 1862. г. — да су Шаранци и Дробњаки на Тари ударили на Турке, те да су их убили 2.000 и велики плијен задобили;

— да је војвода Мирко Петровић ову турску војску проције-нио на шест хиљада људи, те да је она била под командом Ибра-хим-бега Алајбеговића из Мостара и да је у тој бици погинуло 1.200 Турака;

— Вуле Кнежевић у књизи „Племи Шارانци“, која је напи-сана крајем XIX вијека, износи да је миралај Алајбеговић из Мо-стара пошао са 8.000 војника, а од Пљеваља, Пријепоља, Бјелог Поља и Колашина да се прикупило још 5.000, и да је у тој бици погинуло 3.000 турских војника;

— у „Историји Црне Горе“ Ђ. Поповића (Бгд 1896. г.) пише да је у нападу учествовало 3.000, а погинуло 1.100 Турака;

— Р. Пророковић у књизи „Невесињска буна 1874. г.“ наво-ди да је то победа какву ријетко историја памти, јер је у боју изгинуо цвијет турске господе (бегова и ага), међу њима и главни командант Алајбеговић из Мостара и седам Сијерчића из Гораж-да, а заплијењено је 1.800 турских коња;

— В. Ђоровић у студији „Лука Вукаловић“ (Бгд. 1923. г.) тре-тира догађај по Пророковићу;

— Вукоман Џаковић у оваја податке војводе Мирка Петро-вића о турским снагама и губицима.

На основу свега изнесеног, могло би се закључити да су по-грешне Павићевићеве претпоставке које су битне за оцјену оби-ма и карактера турске акције и боја у Шаранцима.

Командант турских снага у овом боју био је Ибрахим бег Алајбеговић из Мостара, а не из Пљеваља. Турске трупе су биле много бројније него што претпоставља Павићевић, а такође и гу-бици. О томе говоре и подаци војводе Мирка Петровића о по-знатим турским командантима са територије Босне, Херцеговине и Санџака који су погинули у овом боју: Алајбеговић, Селмановић, Миџановић, Мушовић, Сјерчићи и други. С војском од хи-љаду људи не би ишло толико команданата из разних крајева. Бројност и састав те турске војске говори о њеном задатку: да је била формирана и опредељења у склопу читаве операције напада на Црну Гору, да продирући преко Дробњака стигне у Никшић и одатле олакша главни напад Турске војске на Цетиње, што је био основни циљ читаве операције Омер-паше Латаса у рату на Црну Гору 1862. г.

Карактеристично је да се при разматрању овог догађаја не наводи ни један турски извор, а тешко је претпоставити да их нема.

II

1. — Наука у Црној Гори требало би да се више позабави и питањем језика и народног стваралаштва на подручју Дробњака и Пиве. За културну баштину народа — шта је важније од језика којим говори и на ком ствара. Наш књижевни српскохрватски је-

зик, настао револуционарном реформом, коју су проводили Вук, Даничић и други њихови сарадници и слѣдбеници, имао је дробњачку основу.

„Књижевни језик који је уведен Вуковом победом прошао је кроз многе мене и данас он више није ни дробњачки, ни тршићки, ни специфично вуковски. База тога језика је далеко шира, општештокавска, а његова физиономија носи печат нашег времена“²².

Поред дробњачке основе Вуковог језика постоји и тршићка основа. Но то је опет нешто измијењен, под утицајем околине, херцеговачки говор, јер Тршић је био опустео од куте, па су га населили досељеници из Херцеговине. Зна се да је у Тршићу поред Херцеговаца постојала једна једина старосједјелачка породица. Вук, поред дробњачких Караџића, у Тршићу помиње Пивљане Добриловиће, а зна се да је Вукова мајка била родом од Николића из Озринића крај Никшића. Дакле, сви поменути су из једног херцеговачког подручја блиских говора чији је централни дио Дробњак.

Сам Вук је о првом извору свог језика и својих сазнања о народном стваралаштву написао: „Ја сам се родио и одрастао у кући где су, које дед и стриц, које различити други Ерцеговци, који су готово сваке године на зимовање долазили, по целу зиму песме певали и казивали“²³.

Вук се поносио својим дробњачким поријеклом, што се види не само из текстова које је оставио након себе него и из његових потписа на примјер: „Народне српске пјесме — скупио и на свјет издао Вук Стефановић Караџић /Јадранин из Тршића, а од старине Дробњак из Петњице/ — Штампарија Крајткопфа и Ершла — 1824. г.“

Ма колика била еволуција у развоју језика, остала је дробњачка основа, то јест основа црногорско-херцеговачка. Јован Вуковић, писац ваљда једине потпуније студије на ову тему, у својој књизи „Говор Пиве и Дробњака“, штампаној у Београду 1940. г., у уводу (стр. 1) каже:

„Говор Пиве и Дробњака носи у себи типичне особине новоштокавских дијалеката најновијег типа. Заузима једно од централних места у склопу говора Источне Херцеговине и представља једну нијансу оних дијалеката који су уносили највише творачке снаге у наш језик, од којих је долазио први импулс за развијање свих распрострањених језичких црта у говорима новијег и најновијег типа у нашем језику. То је један од оних говора који су давали језику језичко богатство разновршношћу и продуктивношћу у начину образовања речи, реченични склоп, лакоћу, сликовитост и јачину израза и све оне језичке особине које се огледају најлепше у језику Вука Караџића и у језику народне песме и приповетке. Носећи типичне особине наше новије акцентуације, спада међу оне говоре који су, свакако, дали први под-

стицај за развијање данашње четвороакцентне системе нашега књижевног језика“. И даље, на четвртој страни исте књиге: „... овај говор је један од оних који дају најмање одступања од књижевног језика“.

Добро би било направити библиографију о томе (ако не постоји) шта је у Црној Гори за посљедњих четрдесет година урађено на питању расвјетљавања постанка и развитка српскохрватског језика, који је и језик Црногораца, а у чијим основама имају толико велики удио.

Свестран и убрзан развој социјалистичког друштва условио је и јачу еволуцију језика, тако да се губи много од оних његових садржаја и вриједности које су ненадокнадиве. Наука и литература би могле сачувати језичке вриједности под условом да воде интензивну борбу против савременог варварства у изопачавању народног језика препуштајући забораву његове највеће вриједности. У погледу вриједности Вуковог „Рјечника“ за нашу садашњицу позваћу се на Павла Ивића, који у већ цитираном дјелу (на страни 306) каже:

„Упркос огромним растојањима која је превалио језички развој од Рјечника до наших дана, главнина речи у тој књизи сачувала је ненарушиву свежину и снагу. Удубљивање у Рјечник стално доноси сусрете са речима које изненађују прецизним слагањем са данашњим језичким осећањем... мало је која лектира драгоценија од Вуковог Рјечника за писца који тежи за истанчанијим доживљајем језика или настоји да своје казивање обогати изразима који никада неће изгледати безбојни“.

Не ради се овдје само о језику, него и о великом дијелу наше културе казане на том језику, која је стварана вјековима и створена у народу као најљепши и највећи удио до данас нашег културног стваралаштва и доприноса свјетској култури. То благо је исказано на језику који има дробњачку основу. Оно је истовремено најбољи чувар и извориште тог језика.

Из тих разлога наука у Црној Гори и има посебан интерес да се много више бави како питањем настанка и развитка нашег српскохрватског језика тако и посебно свиме вриједним што је на том језику створено, а Вук и други записали и оставили нам у наслједство.

2. — Посебан интерес науке у Црној Гори могло би представљати изучавање живота и организације племенског друштва у црногорско-херцеговачким племенима. Постоје знатне разлике између племена у Старој Црној Гори и оних у Херцеговини. До формирања племена у Старој Црној Гори дошло је знатно касније, тек крајем 17. и током 18. вијека, док се херцеговачка племена формирају већ у другој половини 15. вијека. Разлике у животу и организацији племена условљене су такође географским и политичким положајем, економским и другим условима. Племена самоуправа настала као друштвено уређење паралелно са

непријатељском туђинском државом — коју повремено потпуно одбацује и супротставља јој се — показује своју изванредну снагу и организованост. Свестрано изучавање овог феномена могло би имати шири значај за науку уопште, а не само за нашу прошлост.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Казивање старих Требјешана, Никшић 1973, стр. 36.
- ² Историја Црне Горе, књ. III, том I, Титоград 1975, стр. 77.
- ³ Историја народа Југославије, књ. II, Загреб 1959, стр. 128.
- ⁴ Сафет бег Башагић, Кратка упута у прошлост БиХ, 1900, стр. 33.
- ⁵ Вељко Шакотић, Никшић у отпорима и борбама, Никшић, стр. 83.
- ⁶ Светозар Томић, Дробњаци — антропогеографска студија.
- ⁷ „Историја Црне Горе“, књ. III, том I, Титоград 1975, стр. 146.
- ⁸ Годишњак друштва историчара БиХ, IX, Сарајево 1983. г.
- ⁹ Кемура, „Први српски устанак под Карађорђом од 1804. до добитка аутономије, Сарајево 1914, стр. 30.
- ¹⁰ Исто, стр. 30.
- ¹¹ Исто, стр. 32, 33 и 34.
- ¹² Исто, стр. 34, 35, 36.
- ¹³ Исто, стр. 37.
- ¹⁴ Исто, стр. 39.
- ¹⁵ Први српски устанак — акта и писма, књига I, у редакцији Радослава Перовића, документ бр. 47, стр. 100.
- ¹⁶ Р. Перовић, Први српски устанак, акта и писма, књига I, документ бр. 140, стр. 188.
- ¹⁷ Луча, 1985. г., свеска IV, стр. 285 и 286.
- ¹⁸ Зборник радова са научног скупа одржаног у Бгд-у 1980. г. на тему „Историјски значај српске револуције 1804. г.“, Српска академија наука и уметности, стр. 503.
- ¹⁹ Имена депутата: Вук Караџић, Историјски списи II, „Просвета“ Београд, стр. 218.
- ²⁰ Писмо Чичагова; Споменик XXXVII — други разред.
- ²¹ О нереченом и о спорном, Цетиње 1984. г.
- ²² Павле Ивић, Српски народ и његов језик, издање СКЗ, стр. 325.
- ²³ Голуб Добрашиновић, Вук и Црна Гора, „Просвета“, стр. 961.

